

LUKÁCS Olga¹:

Az Erdélyi Református Egyházkerület álláspontja az 1850-es évek Pátens-harca idején

Abstract. Contributions to the History of the Forced State Church in the 1850s

Through a decree issued in 1849 and subsequently in the early 1850s, Haynau prohibited ecclesiastical assemblies throughout the territory of Hungary, thereby rendering church administration – founded on collegial governance – and the internal structure of the Protestant churches unworkable. With these decrees, he clearly anticipated a form of coerced state church system, which had been the deliberate direction of counter-revolutionary absolutism's anti-Protestant ecclesiastical policy from the outset. Minister Leo Thun sought to establish an imperial church organization encompassing all Protestant churches within the empire (including the Unitarian Church), with a common imperial synod at its centre.

In the spring of 1850, a movement arose in the Lutheran Church in Pest and Debrecen in opposition to Haynau's decree. Dissatisfaction continued to mount, leading to the collection of signatures. The resistance took Thun by surprise, as he had anticipated potential difficulties with the introduction of the newly imposed ecclesiastical constitution primarily in the German provinces. He had not expected resistance from Hungary, which at the time was under martial law.

¹ Egyetemi professzor, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar; e-mail: olga.lukacs@ubbcluj.ro

This study presents the resistance efforts organized by the Hungarian Protestant churches, centred in Debrecen. Although no large-scale demonstrations took place in Transylvania, the moral support of the church leadership there was nonetheless evident.

Keywords: Minister Leo Thun, Forced State Church in the 1850s, Protestant Church, Reformed Church, reorganisation of Protestant churches

Julius Haynau tábornagynak, a magyarországi császári csapatok főparancsnokának a megtorló intézkedései 1849 nyarán még egyformán sújtották a katolikus és protestáns papságot. Az elítélt lelkészek kivégeztetését Haynau már 1849 júniusában elrendelte, a forradalom leverése után azonban egyre inkább nyilvánvalóvá vált az a tény, hogy az egyházi téren történő „rendcsináláson” túlmenően a protestánsokat és a katolikusokat nem azonos módon kezeli az abszolutizmus. Igaz, hogy a katolikusokat is politikai szempontból ítélte meg a hatalom, de a protestánsok ügyét politikai-rendőri szempontból vizsgálta.²

Annak ellenére, hogy maga Haynau is protestáns volt, 1849. szeptember 18-i rendeletével Magyarország területén megtiltotta az egyházi gyűléseket, és ezzel lehetetlenné tette a testületi kormányzásra épült egyházigazgatást. Továbbá 1850. február 10-i rendeletével megváltoztatta a magyarországi protestáns egyházak belső szervezetét. Megszüntette a vezető világi tisztségeket, holott bevett szokásként lelkészek és világiak együtt kormányozták a protestáns egyházakat. Négy evangélikus szuperintendenst állásából elmozdított, néhányat bebörtönöztetett,³ állásukat megüresedettnek nyilvánította, de tisztségük betöltésére választást nem engedélyezett, hanem maga nevezett ki megbízható lelkészeket úgynevezett adminisztrátoroknak,⁴ és fizetésüket az államkincstárból folyósította.⁵ Ezzel a döntéssel még anyagilag is a rendszerhez kötötte őket. Ugyanakkor kilátásba helyezte, hogy a szuperintendenciák határait a közigazgatás határaihoz fogja igazítani.⁶

² CSOHÁNY János (1979a): *A Habsburg-önkényuralom változásai*, In: *Confessio*. 1979. 66.

³ RÉVÉSZ Imre (1957): *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 62.

⁴ Az adminisztrátorok: „a kormány részéről készséges támogatásra fognak találni mindazon javaslatokban, amelyek a protestáns egyháznak az államhoz való szorosabb odakapcsolódását és állapotának javítását célozzák”. KUZMÁNY, Karl (1856): *Urkundenbuch zum österreichisch-evangelischen Kirchenrecht*. Bécs. 352.

⁵ VETŐ, Ludwig (1955): *Vom Aufbau der Kirche in Ungarn*. Hamburg. 24–25.

⁶ ZIMMERMANN, Franz (1926): *Das Ministerium Thun für die Evangelischen im Gesamtstaate Oesterreich 1849–1860*. Bécs. 87.

A Haynau-rendelet egyértelműen egyfajta kényszer-államegyháziságot előlegezett meg, amely felé kezdettől fogva irányult az ellenforradalmi abszolutizmus protestánsellenes egyházpolitikája.⁷

Albrecht főherceg, a polgári és katonai főkormányzó, az ostromállapot megszüntetése után (1854. május 1.) is megmaradt az addigi politikai állásponton, és az 1854. július 3-án kelt kultuszminiszteri rendelet kihirdetésével csak annyi javulást hozott, hogy a helyi egyháztanácsok tartását kormánybiztos jelenléte nélkül engedélyezte. Továbbra sem ülésezhetett az egyházközség közgyűlése vagy a magasabb egyházszervezet testülete a kormánybiztosok nélkül.

A kultuszminisztériumban 1849–50-ben gróf Thun Leo kultuszminiszter és herceg Schwarzenberg Félix miniszterelnök, valamint Bach Alexander belügyminiszter a magyarországi protestánsoknak új egyházalkotmányt kívánt kibocsátani. Az egyházalkotmányi munkálatok nagy részét Kuzmány Károly szlovák származású evangélikus lelkész, bécsi professzor végezte, de részt vett a munkában egy másik szlovák származású evangélikus lelkész is – akkor már szintén bécsi professzor volt –, Kollár János személyében.⁸

A kortárs egyháztörténetíró Bauhoffer György⁹ budai evangélikus lelkész állítása szerint már 1850 nyarára elkészült a protestáns egyházalkotmány.¹⁰

Thun miniszter a birodalom minden protestáns egyházát (az unitáriust is) magába foglaló birodalmi egyházszervezetet akart, birodalmi zsinattal. Az átszervezést az

⁷ A rendelet megjelent a Magyar Hírlap 1850. február 17-i számában is.

⁸ Csohány János a bécsi Állami Levéltárban rábukkant egy olyan iratra, amely azt bizonyítja, hogy 1850-ben elkészült a protestánsok új egyházalkotmánya, és azt rájuk akarta kényszeríteni a kormányzat. Vö.: CSOHÁNY (1959), 68.

⁹ Bauhofer György kéziratos naplója 1849–1859-ből a Budapesti Evangélikus Teológia könyvtárában. Értékes információkat tartalmaz erre a korra. „Kevesen gondolták, hogy ezzel a rendelettel új, méghozzá tízéves szomorú korszaka következik a protestáns egyháznak.” – írja (2–3. o.).

¹⁰ Bauhofertől tudjuk, hogy a szóban forgó, s nagyrészt Kuzmány Károly által szerkesztett egyházalkotmány 101 §-ból állt. Hierarchikus lelkészi uralmat akart megvalósítani, és az egész egyházszervezet csúcsán kilenctagú, a kormány által fizetett és elmozdíthatatlan egyháztanács állt volna. Az erre vonatkozó eredeti iratot még nem sikerült megtalálni. A bécsi állami levéltárban viszont Csohány János egyháztörténész rábukkant a Thun Leo egyházalkotmánytervezetre készített észrevételeit és annak átdolgozásához meghatározott irányelveit tartalmazó munkájára *Einwendungen gegen einen Entwurf die evangelische Verfassungsangelegenheit betreffend* (1850) címmel. A kiadásra szánt szöveg nyilván ennek figyelembevételével készült el.

egyházközségeken akarta kezdeni, majd fokozatosan a magasabb szervezeti egységeken folytatta volna.¹¹ A végső cél az volt, hogy a birodalom valamennyi protestáns egyházát, az unitáriust is beleértve, egységes birodalmi zsinat és főegyháztanács (Oberconsistorium, Oberkirchenrat) vezetése alá helyezze.¹²

Az egyházalkotmány megtárgyalására Magyarországról és Erdélyből református és evangélikus szuperintendenseket és néhány kormányhivatal¹³ viselő, megbízható világit jelöltek ki.

Erdélyből¹⁴ az evangélikusok képviselőjében behívták volna Georg Binder szász szuperintendenst és Josephus Bedeus von Scharberg tanácsost, ha ez utóbbi akkor még Bécsben tartózkodna, máskülönben Rosenfeld Lajos pénzügyminiszteriumi tanácsost. A református Antal János püspök azzal a megjegyzéssel volt feltüntetve a listán, hogy tekintettel idős korára küldhet maga helyett mást – helyettesévé meg is jelölték Salamon József¹⁵ kolozsvári rektorprofesszort. Az erdélyi világi férfiak közül gróf Kemény Domokost jelölték abban az esetben, ha éppen Bécsben tartózkodna.

¹¹ Az egyházak felső vezetésében a lelkészeknek juttatott volna nagyobb hatalmat. Az espereseket és a szuperintendenseket episzkopalista jellegű hatalommal ruházta volna fel. Kiválasztásukat és fizetésük folyósítását az államnak szerette volna fenntartani, hogy így az államtól is függenek.

¹² CSOHÁNY János (1979b): A magyarországi protestánsok abszolutizmuskori Bécsi kormányiratok tükrében, In: *Theológiai Tanulmányok, Új folyam, 8. kötet*. Budapest. 44–62.

¹³ A névsor kísérő szövegéből világosan látszik, hogy nagyon gyorsan meg akarták tartani a tanácskozást, mert néhány világi jelölt behívása attól függött, hogy éppen Bécsben vannak-e. CSOHÁNY (1979a), 69.

¹⁴ „Aus Siebenbürgen A.C. der Superintendent A.C. Georg Paul Binder, der ggrf. Rath v. Bedeus, wenn er zu der Zeit noch hier in Wien anwesen ist, sonst der Ministerialrath in Finanz Ministerium Ludwig von Rosenfeld. H.C. Der Superintendent u[nd] kö[nigliche] Rath Johann v. Antal, mit der Befugniss einen Stellvertreter zu standen [od. stenden] /da er sehr bejahrt ist/, den er selbst bezeichnen würde, acte als welcher der Prof. Salamon/ ist auch Rector in Klausenburg/ etwa gleich zu bezeichnen wäre. Graf Kemény Dominik / wenn er hier in Wien anwesend ist./ „Verzeichnis der zur Berathung über die Kirchenordnung für die beiden protestantischen Confessionen einzuberufenden Persönlichkeiten.” 1850. Thun-Hohenstein-Nachlass D 98. Mikrofilmarchiv im Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Közzéteszi: CSOHÁNY (1979b), 200–201. 2. sz. függelék.

¹⁵ Salamon József (1790–1871): református lelkész, iskolai tanácsos. 1815–1830 között a zilahi református gimnázium tanára. 1830-tól 1856-ig a kolozsvári református gimnáziumban professzor. Ő kezdte el az egyházjogot külön tantárgyként tanítani. 1856–1862 között az erdélyi református és unitárius iskolák állami felügyelője. Thun mint egyházjogászra tartott igényt Salamonra.

1850. június 15-én Thun Leó a minisztertanács elé terjesztette a protestáns egyházalkotmány-tervezetet, és azt indítványozta, hogy egy nem hivatalos lapban jelenjék meg azért, hogy a közvéleménynek legyen lehetősége azzal kapcsolatban nyilatkozni. Sőt összeállították a protestáns egyházak legfőbb szervül kinevezendő birodalmi egyháztanács névsorát is, és csak Mária Dorottya főhercegnő közbenjárására tekintett el a császár a pátens kiadásától.¹⁶

1850 tavaszán Pesten mozgalom indult az evangélikus egyházban a Haynau-féle rendelet ellen, az elégedetlenség egyre fokozódott, és aláírások gyűjtésére került sor.

A Tiszáninnen Református Egyházkerület 1850. június 20-án szintén tanácskozást tartott a Haynau-féle rendelet kapcsán és megfogalmazta kifogásait.¹⁷ Ugyanúgy Polgár Mihály szuperintendens 1850. december 13-án folyamodványt nyújtott be az uralkodóhoz.¹⁸

Az ellenállás Thunt meglepte, mert az új, oktrojált egyházalkotmány bevezetése esetén elsősorban csak a német tartományokban támadható nehézségekkel számolt.

Az ostromállapotban lévő Magyarország ellenállására nem számított. Az volt a meggyőződése, hogy a szervezetükben megbénított magyarországi és erdélyi protestáns egyházakból hiányzik az ellenállás. Abban reménykedett, hogy az erdélyi szászok és a szlovákok helyeslik elgondolásait, és mivel állami fizetést ígért, remélte, hogy a lelkészek egy része is támogatni fogja.¹⁹

Erdélyben nem voltak megmozdulások a Haynau-féle tervezet ellen, de az 1850. június 9-én Marosvásárhelyen összeült zsinat császári feliratban kérte öfelségét, hogy tartsa fenn az 1849. márciusi rendelkezését: „Hála légyen Felségednek, jelesen múlt 1849. márt. 4-ről 151. szám alatt kibotsátott nyílt és bölcс rendelkezését, melyben Felséged mint Szent kegyelméből dicsőségesen uralkodó Fejedelmünk oly kegyesen biztosítsa a hitvallások

¹⁶ Azon a napon, amelyen Thun a minisztertanács elé terjesztette az egyházalkotmány-tervezetet, József nádor özvegye, a buzgó evangélikus Mária Dorottya számos magyarországi evangélikus és református lelkész aláírásával kérvényt adott át másnap Ferenc Józsefnek, amelyben tiltakoztak a Haynau-féle sérelmes rendeletek ellen, és kérték, hogy állítsák vissza az önkormányzatot. Mária Dorottya óvta a császárt a protestánsüldözés engedélyezésétől. A császár kételkedett abban, hogy a protestáns Haynau rosszat akarhatna hitsorsosainak. RÉVÉSZ (1957), 73–74.; PAYR Sándor (1908): *Mária Dorottya nádorasszony*. Budapest. 30.

¹⁷ Ráday Levéltár (Továbbiakban: RL) RL A/1.b 1850–1859. E I. 3. Apostol Pál szuperintendens levele 1851. március 14.

¹⁸ RL A/1. a 1348. köt. szuperintendensi napló 1850–1851. 31. sz.

¹⁹ CSOHÁNY (1979b), 54.

szabadságát, Polgári és politikai Jogok élvezését, belügyek önálló igazgatását, Isteni tiszteleti és ezek körüli intézéseinek s pénz iránti jogaik tellyes birtokát.”²⁰ Az egyházi képviselők annak a kérésnek is hangot adtak, hogy amennyiben az összbirodalom átszervezésére kerülne is sor, az egyházi belügyek intézése maradjon meg az Erdélyi Főkonzisztórium hatáskörében.

A kormány időt akart nyerni és alaposabban kidolgoztatni a protestánsokra kényszerítendő egyházalkotmányt. Ennek érdekében a kultuszminisztérium 1850 novemberében alkalmazta a kiváló képességű erdélyi szász evangélikus jogprofesszort, Josef Andreas Zimmermannnt.²¹ Zimmermann ragaszkodott a Kuzmány–Kollár–Thun-féle egyházalkotmányi tervezethez.²² Az uralkodó is behatóan foglalkozott a magyarországi protestánsok ügyével.²³

Érdekesség, hogy maga Metternich is óvta a birodalmi tanács elnökét a protestáns kérdés önkényes kezelésétől. Metternich véleménye az volt, hogy a kormánynak nincs joga alkotmányt adni a protestáns egyházaknak, és a Főkonzisztórium felállítását megoldhatatlannak tartotta, mivel tudta az előző hosszú évek tapasztalataiból, hogy abba a protestáns egyházak nem fognak beleegyezni. Átlátta azt is, hogy a birodalom protestánsai szívügyének a megbolygatása felekezeti, szociális és politikai elégedetlenséget vonhat maga után.²⁴

A protestáns egyházak átszervezését, Metternichhez hasonlóan, a birodalmi tanács sem helyezte. Mindezek ellenére Thun és maga Ferenc József erőltette a protestánsokra kényszerítendő egyházalkotmány ügyét, figyelmen kívül hagyva az egyházak által benyújtott

²⁰ Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Főkonzisztórium Levéltár (Továbbiakban: ErdRefLev. FkLevt.) ErdRefLev. FkLevt. A 3 Zsinat. 1850/32.

²¹ Zimmermann Josef Andreas (1810–1897) evangélikus vallású volt, de a kolozsvári református kollégiumban is tanult. Jól ismerte a református ügyeket is. A magyarok iránt jóindulatú volt. Életrajza a Franz nevű fia által kiadott hátrahagyott munkában található. Bővebben ír róla: GOTTAS, Friedrich (1965): *Die Frage der Protestantismus in Ungarn in Ära des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenpatent vom 1. September 1859*. München. 42–43. Gottas véleménye szerint Zimmermann hagyatéka Nagyszebenben van. Lásd: RÉVÉSZ (1957), 87–88.

²² Révész Imre azt állítja, hogy Zimmermann közreműködésével került a Kuzmány-féle terv nagy módosításokkal a bizalmi férfiak elé, akik azt teljes egészében át is tanulmányozták.

²³ BERZEVICZY Albert (1922): *Az abszolútizmus kora*. II. kötet. Budapest, Franklin-Társulat. 143.

²⁴ CSOHÁNY (1979a), 71; BERZEVICZY (1922), II. 147.

kérvényeket autonómiájuk megtartása érdekében. A főegyháztanács elképzelése szerepelt Zimmermann 1852-es terveiben is. Változás csak az volt, hogy a császár 1854. december 1-i döntésével elrendelte, hogy külön kezeljék a német–szláv Lajtán túli tartományokat, valamint Magyarországot és Erdélyt.²⁵

Nem lehet tudni egész biztosan, mi volt a császári hozzájárulás késlekedésének oka, de 1854 decemberéig pihentek az iratok. Révész Imre és Friedrich Gottas szerint ezekben az években az 1855-ös bécsi (katolikus) konkordátum²⁶ megkötése került az előtérbe, ámbar a kultuszminisztérium a konkordátum körüli fáradozások ellenére is dolgozott a protestáns kérdés megoldásán. A késedelem okozója egyértelműen a császár volt, aki nagyon jól tudta, hogy az ügy megoldásra vár, mégis húzta az időt. Az is feltehető, hogy a konkordátum volt a késedelem egyik oka, míg a másik az, hogy várták a protestáns kedélyek lecsillapodását.²⁷

²⁵ CSOHÁNY (1979b), 48.; GOTTAS (1965), 50.

²⁶ Az 1855. augusztus 15-én (a császár 25. születésnapján) megkötött osztrák konkordátum az egész abszolút korszaknak egyházi irányelveit fejezi ki, melynek első pontja a római katolikus vallás jogait általánosságban állapítja meg. A konkordátum a Római Kúria egyházpolitikájának a szentesítését jelentette. A császár a római egyháztól remélt támogatás fejében lemondott állami szuverenitása legfontosabb feltételeiről. Felekezeti egyenjogúságnak, interkonfesszionális államnak még csak a nyoma sem található az e konkordátumot elfogadó politikában, mert az ultramontanizmussal való szövetség egyértelmű volt azzal, hogy a többi felekezetek csak „propter bonum pacis” maradtak megtűrtek. A konkordátum szövegét a november 3-i pátéssal tették közzé. A bevezető páténs kimondja, hogy a császár kötelességének ismerte az államnak a katolikus egyházhoz való vonatkozásait Isten törvényével s a birodalom kellően felfogott érdekével összhangba hozni. A konkordátum maga a Szentháromság nevében adódott ki, latin eredeti szöveggel, 36 cikkelyben. A 2. cikk kifejezetten eltörli a királyi tetszvényjogot (*jus placeti regii*), ami azt jelentette, hogy ezentúl a püspökök, a papság, a hívők és a Szentszék közötti kölcsönös érintkezés lelki dolgokban és egyházi ügyekben tökéletesen szabad s nincs fejedelmi jóváhagyáshoz kötve. A 16. cikk a katolikus egyházat és vallást, valamint annak előjáróit és szolgálait minden sérelem ellen védi. A konkordátum első ízben a *Reichsg. U. Reichsblatt* 1855. a november 5-i számában jelent meg. Lásd: WODKA, Josef (1959): *Kirche in Österreich*. Bécs. 325–328.; SALACZ Gábor (1973): *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. München. 19–21.; LOESCHE, Georg (1902): *Geschichte des Protestantismus in Oesterreich*. Leipzig. Ez utóbbi szerző egyenesen „szégyenteljes, méltatlan” megalkuvásnak nevezi ezt az egyezményt (ld. 226. o.).

²⁷ BERZEVICZY (1922), II. 142–145.

1854. július 11-én, az ostromállapot megszűntével Albrecht főherceg kiadta a kultuszminisztérium 1854. július 3-án kelt új rendeletét. Ezzel szertefoszlott az a remény, hogy hatálytalanítják a Haynau-féle rendeleteket, és ismét az 1848 előtti alkotmányos jogi helyzet állhat elő. Változás csak annyiban lett, hogy az új rendelet értelmében egyháztanácsí gyűlést lehetett tartani császári biztos jelenléte nélkül, lelkészeket és tanítókat lehetett választani, de a választást az illető politikai feddhetetlenségének megvizsgálása után hagyták jóvá. Az 1854-es rendelet ideiglenes volt ugyan, de kilátásba helyezte, hogy még 1854-ben meg fogják a kérdésben az illetékeseket hallgatni. 1854. november 27-én kelt levelében még maga Albrecht főherceg is emlékeztette az uralkodót, hogy történetük már meg „ennek a súlyos és nyugtalanító kérdésnek a szabályozása”.²⁸

A magyarországi protestánsok számára készült egyházalkotmány tervezetét 1855. május 17-én kilenc magyarországi protestáns lelkészi jellegű bizottsággal véleményeztette a kormány.²⁹ Érdekesség, hogy az 1850-beli tanácskozástól eltérően ekkor csak egyháziak voltak jelen,³⁰ és csak a magyarországi két protestáns egyházból, mivel már nem volt szó az egész birodalom protestánsainak egységes szervezetbe tömörítéséről. Mindössze két szuperintendens vett részt a tanácskozáson, és nem a hivatalban levő szuperintendensek és adminisztrátorok valamennyien. (Négy református szuperintendens és négy evangélikus adminisztrátor működött ebben az időben Magyarországon.)

A megvitatásra elkészített Zimmermann-féle protestáns egyházalkotmány-tervezet mintája a porosz kormány által 1835-ben kiadott Alsó-Rajna-vidéki és vesztfáliai református egyházalkotmány volt, de Zimmermann figyelmét nem kerülte el az 1791-es budai református és pesti evangélikus zsinat határozata sem.³¹ A bécsi tanácskozás végén a bizalmiak belementek a tervezet megvitatásába. Mindkét jeles képviselő, Szoboszlai Pap István és Török Pál is

²⁸ Az eredeti a bécsi Kabinettsarchiv Geheimakten Karton 1. Staatarchiv-ban található. Csohány János közli ennek néhány részletét a *Magyarországi protestantizmus* c. műve II. fejezetének 55. jegyzetében.

²⁹ RÉVÉSZ (1957), 83–87.; GOTTAS (1965), 52.

³⁰ Evangélikus részről Toperczer János Lajos, a tiszai szuperintendencia adminisztrátora, Ostrolucky Mihály nógrádi esperes, Pálffy József, a soproni lyceum professzora, Kánya Pál pesti gimnáziumi igazgató és Kuzmány Károly kapott meghívást. A reformátusok közül jelen volt Szoboszlai Pap István tiszántúli szuperintendens, Szeremlei Gábor, a bécsi protestáns teológiai fakultás professzora és Török Pál pesti lelképásztor, főesperes. Világiakat nem hívott meg a minisztérium, mert azokat már nem tekintette tényezőnek az egyházi vezetésben.

³¹ RÉVÉSZ (1957), 88–89.; ZIMMERMANN (1926), 152–153.

beleegyeztek ebbe, amiért a későbbiekben a honfitársak részéről sok bírálat érte őket. Tény, hogy az alkotmányozó autonóm protestáns zsinatok szükségessége kérdésében nem nyilatkoztak határozottan.³² A tanácskozáson református részről ők voltak a hangadók, de hangsúlyozták, hogy csak magánemberekként vannak jelen és véleményük nem hivatalos egyházi állásfoglalás.³³

Az 1855. május 17. és június 20. közötti tanácskozásról és az egész bécsi tartózkodásról Szoboszlai Pap István naplót vezetett.³⁴ Feljegyzést készített az eseményekről Török Pál is, de nem olyan részletességgel.³⁵

Az 1856-os törvénytervezet Magyarországra, a Szerb Vajdaságra és a Temesi Bánságra vonatkozott, amit a szakirodalom röviden csak Entwurfnak³⁶ nevez. (Nem kell összetévesztenünk a szintén Entwurfnak emlegetett 1849-es iskolaszervezési törvénnyel.) A 192. § szakított a protestáns egyházak berendezkedésének zsinatpresbiteri alapelvével, ugyanis a világiakat teljesen háttérbe szorította. A legfelsőbb szerv már nem a törvényhozó zsinat volt, hanem az evangélikus, illetve református Oberkirchenrat, melynek tagjait az uralkodó nevezte ki élethossziglanra, állami fizetéssel. Az egyházak területi beosztását is megváltoztatta, és a négy-négy egyházkerület helyett az állami kerületi beosztás alapján hat-hat kerület létrehozását írta elő.³⁷

A hosszas várakozás és bizonytalanság után az Entwurf kinyomtatott példányait 1856 nyarán kapta kézhez a magyarországi nyolc protestáns egyházkerület avégett, hogy

³² TÓTH Sámuel (1894): *A bécsi tanácskozás a magyarországi protestáns egyház szervezése ügyében 1855. május 17–június 19-ig*. Debrecen.

³³ SZATHMÁRI Judit (1999a): Török Pál útja a püspökséghez 1850–1860, In: *Fiatal Egyháztörténészek Kollokviuma*. Budapest. 115.

³⁴ A napló alapján Tóth Sámuel rekonstruálta az eseményeket, és 1894-ben különlenyomatban is közzétette.

³⁵ RL C/93 Török Pál iratai, Entwurf.

³⁶ „Entwurf zu einem Gesetze über die Vertretung und Verwaltung der Kirchen-Angelegenheiten der Evangelischen beider Bekenntnisse im Königreiche Ungarn in der serbischen Woiwodschaft und dem Temescher Banate.” Megjelent a Hornyánszky-féle *Protestantischen Jahrbücher für Österreich* 1856. évfolyamában. Külön lenyomatban is megjelent Bécsben még abban az évben. Az iratról részletesebben írnak: RÉVÉSZ (1957), 93–105.; GOTTAS (1965), 56–65.; CSOHÁNY (1979b), 83–92.

³⁷ SZATHMÁRI Judit (1999b): A magyarországi protestáns egyházak az önkényuralom éveiben, In: Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolc. 156.

egyházkerületi gyűlésen tárgyalják meg, és véleményüket novemberig küldjék vissza a minisztériumnak.³⁸ Ebből az intézkedésből nyilvánvaló, hogy a minisztérium csak kisebb változtatásokra számított, és biztosra vette az Entwurf elfogadását. Azonban hamarosan kiderült, hogy ennek épp az ellenkezője történt. Az egyházkerületi gyűlések sorra úgy nyilatkoztak, hogy törvények alkotása kérdésében csak a zsinat illetékes, az uralkodó tehát hívjon össze zsinatot, amely vizsgálja meg a tervezetet, és mondjon róla véleményt.³⁹

A minisztérium számított az egyházon belüli feszültségre, de rosszul mérte fel a helyzetet, amikor a papság teljes támogatására számított. A másik tévedése abban állt, hogy az Entwurfot csak németül adta ki, és a református papoknak jó része nem értette. Annak érdekében, hogy megértsék, maguk a reformátusok fordították le s adták ki még abban az évben Sárospatakon és Pesten *Törvényterv* címmel.⁴⁰

Thun 1857. május 14-én úgy számolt be a miniszteri konferencia előtt az Entwurf fogadtatásáról, mintha az ellen nem lett volna semmi kifogás, és a protestánsok csupán azt kérték volna, hogy zsinaton fogadhassák el. Ettől kezdve a miniszteri konferencia és a birodalmi tanács a zsinat engedélyezésének kérdését tárgyalta egészen 1858 januárjáig. Egyszerűen csak rendőri szempontból mérlegelték a helyzetet, és csak az jelentett problémát, hogy a magyar protestánsok nem fogják-e a zsinatot politikai megmozdulásra felhasználni, továbbá az, hogy egyazon helységben és időben legyen-e a két egyház zsinata, és hol.⁴¹

A Törvénytervezetet követő három évet mind a kormány, mind a protestánsok felkészülésre fordították. Míg a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban készült az új egyházalkotmány, addig a protestánsok kihasználták a véleménynyilvánítás szabaddá vált lehetőségét. Így 1857-ben indult a *Sárospataki Füzetek*, 1858-tól pedig újra megjelent a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (PEIL), amelyekben önálló egyháztörténeti munkák láttak nyomban fényt és érveltek egységesen a zsinattartás mellett.⁴²

³⁸ RÉVÉSZ (1957), 93.

³⁹ SZATHMÁRI (1999a), 116.

⁴⁰ SZATHMÁRI (1999b), 156.

⁴¹ CSOHÁNY (1979a), 71.; SCHWARZ, Karl (1995): Zum Projekt einer protestantischen Reichskirche in der Habsburgermonarchie, In: *Österreichischer Osthefte*. 4. 439–454.

⁴² PEIL. 1859. 38. 985–993., 39. 1009–1020., 40. 1041–1048., 41. 1065–1077.

1858. január 4-én a miniszteri konferencián mindenki nagy meglepetésére Thun Leó bejelentette, hogy a zsinatok megtartásának nagy terve csupán a protestánsok félrevezetésére volt szánva, és szükségtelen zsinatot összehívni az egyházalkotmány kibocsátása előtt. Nem lehet az egyházalkotmányt a zsinatok döntésére bízni, hanem azt rá kell kényszeríteni a protestánsokra császári paranccsal. Thun szándéka szerint az uralkodó egy újonnan érvénybe léptetett egyházalkotmányt adjon ki, és annak alapján tarthatnak majd zsinatot, ünnepélyes elfogadás végett. Albrecht főherceg, Magyarország főkormányzója különösen aggályosnak tartotta a protestánsok ügyének ilyen rendezését.

Az egyházi alkotmány kivitelezése módjának megvitatásával párhuzamosan a politikai életben is nagy változások történtek. Ausztria háborúra készült Szardínia és Franciaország ellen. Ezzel a háborúval Ferenc József a birodalom külpolitikai helyzetét akarta megszilárdítani. A harcokban az osztrák abszolutizmus kormányrendszere vereséget szenvedett, de nem semmisült meg, sőt a fegyverszünet azt mutatta, hogy a császár külpolitikai veresége az elszenvedett katonai vereség után a várhatónál kisebb. A Bach-rendszer gyengeségei megmutakoztak.⁴³ A fegyverszünettel a birodalom felett elmúlt a külpolitikai veszély, és a patens kiadásával belpolitikailag akarták a megingott helyzetét megerősíteni.⁴⁴

1859 szeptemberében a magyarországi protestáns egyházakat váratlanul érte a protestáns pátens kiadása.⁴⁵ Ezzel párhuzamosan a minisztertanács beállított a költségvetésbe 94 000 forintot a pátens alapján átszerveződő szuperintendenciák támogatására. A szeptember 1-i pátens és az ahhoz csatlakozó szeptember 2-i miniszteri utasítás erővel akarta bevezetni azt, amit a protestánsok 1856-ban már elutasítottak.⁴⁶ Három éven keresztül zsinattartásért folyamodtak, most ezt engedélyezték, de azzal a kikötéssel, hogy előbb szervezzék meg a pátens szerint egyházukat, a kerületi határokat pedig változtassák meg hat-hat kerületre. A pátens XLII. §-a megengedte, hogy az evangélikus és református egyházak hatévente rendszeresen zsinatot tartsanak.

⁴³ WALTER, Friedrich (1972): *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500–1955*. Bécs. 185–191.

⁴⁴ MISKOLCZY Ambrus (1859): *Ungarn in der Habsburger-Monarchie*. Bécs. 123–126.

⁴⁵ BIRÓ Sándor – BUCSAY Mihály (1995): *A magyar református egyház története*. Sárospatak. 333; BERZEVICZY (1922), II. 246–250.

⁴⁶ CSOHÁNY (1979a), 73.

Az egyházkerületek nem vették figyelembe ezt a rendelkezést, hanem sorra megtartották gyűléseiket, és elutasították a pátenszt. A református egyetemes tanügyi bizottság október 31. – november 1. napjain Sárospatakon ülésezett, amelyen a négy szuperintendencia küldöttei vettek részt. Ezen az értekezleten tette közzé Révész Imre a híressé vált *Utasítását*,⁴⁷ mely szerint minden kerület tartson közgyűlést az október 1-i Thun-féle rendelet ellenére.

Ezt követően az egyházmegyék egymás után tartották gyűléseiket, és készültek a kerületi közgyűlésekre. A magyarországi protestánsok ügyének felkarolására széles körű nemzeti ellenállás bontakozott ki. A sajtó a tollpárbajok nagyszerű színtere volt.⁴⁸ Az ellenállás szervezésében általában a világi protestáns egyházi vezetők jártak az élen, ugyanis Magyarországon a társadalmi viszonyok miatt a magasabb rangú protestáns egyházi vezetők nemesek voltak, alsóbb szinten a városokban a polgárok, falvakon pedig nagy számmal a parasztság köréből kerültek ki. Ebből a helyzetből kiindulva meglepő Friedrich Gottas véleménye, mely szerint a protestáns autonómiáért folytatott harc nem más, mint a nemesség saját hatalmáért vívott küzdelme.⁴⁹

A protestáns ellenállás széles bázisát növelték mind az ókonzervatívok, mind a liberális nemesség és a konkordátum miatt elkedvetlenedett katolikusok tábora.⁵⁰

⁴⁷ Révész Imre *Eszmék* című iratának kiegészítője ez az irat, így vált ismeretessé – a teljes címe: *Utasítás néhány pontban*, amelyben hat pontban foglalta össze az ellenállás eszmei, jogi alátámasztását és a taktikai utasításokat. Első iratában rámutatott arra, hogy a kormány azért folyamodik cselfogáshoz, mert látja, hogy az egyházak törvényes szervei nem engedelmességeknek neki. Szerinte az egyházközségekben csak akkor tudják bevezetni a pátens rendelkezéseit, ha a kormány emberei félrevezetik a népet. Végül kifejti: „Mi, a fegyveres erőnek ellent nem állhatván, ezennel eloszunk, de törvényes jogainknak erőszakos megtámadása ellen, a nagy Isten, az ő anyaszentegyháza s az egész művelt világ előtt ezennel protestálunk.” Lásd: RÉVÉSZ Kálmán (1900): *Révész Imre munkái a pátens korából (1859–1860)*. Budapest. 131. Mindkét irat ebben a könyvben jelent meg.

⁴⁸ Vö. BALLAGI Géza (1892): A protestáns pátens és a sajtó, In: *Protestáns Szemle*. 1892. 1–52., 139–193.

⁴⁹ GOTTAS (1965), 134–135.

⁵⁰ CSOHÁNY (1979b), 91.; VETŐ (1955), 24–26.; POKOLY József (1910): *A protestantizmus hatása a magyar állami életre*. Budapest. 510–511.

A letartóztatások és megfélemlítések nem hátráltatták meg az önkormányzat híveit. A kormány viszont tartózkodott a véres erőszaktól.⁵¹

Házkutatások és letartóztatások országszerte napirenden voltak. Ugyanakkor a kormány mindent megtett a külföld félrevezetésére is. Elhallgatva a pátens bevezetésének igazi okát, neves külföldi tudósokat nyert meg, és azok neve alatt a nyilvánosság előtt megszéllőztette a pátens „nemes célját”.⁵² De az egyházi körök sem késtek a külföldiek alaposabb tájékoztatásával. Révész Imre rövid emlékiratát lefordították angol nyelvre,⁵³ és magának az angol királynőnek is elküldték. Az angolon kívül német⁵⁴ és francia nyelven is megírták a pátens igazi céljait, és kérték a külföldi hittestvérek támogatását.

Az erdélyiek napirenden voltak az anyaországban történetekkel, és a közvélemény szolidarizált a pátens elleni harccal. Mivel az Erdélyi Református Egyházkerület teljesen

⁵¹ Pedig az általános forrongás olyan méreteket öltött, hogy Révész Imre a következőket írja *A magyar protestáns egyház szabadságának védelme, némely tekintélyes tudósok megtámadásai ellen* c. iratában: „Nincs benne semmi kétség, hogy ha a minisztérium a maga rideg és kegyetlen eljárását tovább folytatja, a még most csak forrongó elkeseredés és elégtelenség oly tettekben fog nemcsak egyesek, de tömegek részéről kitörni, melyeket fegyveres erő is csak nagy vérontással gátolhat meg, bizonyos időre.” Lásd: RÉVÉSZ K. (1900), 201.

⁵² Többek közt ilyen véleményt is írtak: „A magyar reformátusok nem vallásos, hanem nemzeti és politikai okok miatt nem akarják a pátens elfogadni. Vallásukat és egyházukat a pátens nem bántja.”

⁵³ A skót misszionáriusoktól értesültek arról, hogy Anglia rokonszenvvel kíséri a magyar protestánsok küzdelmét. Lónyay Menyhértet küldték ki Angliába, hogy személyesen tájékozódjék az ottani viszangról. Egy Dunlop nevű diplomata hamarosan megjelent Pesten, hogy kapcsolatba kerüljön a magyar protestánsokkal. Ennek a látogatásnak az eredménye az lett, hogy az angolok, de a többi protestáns hatalmak is, figyelmeztetéseket intéztek Ferenc Józsefhez, aki egyébként törekedett az angol barátságra. Az angolok informálása a pátensügyben más vonalon is megtörtént. Maga Tisza Kálmán tájékoztatja Lord Westmoreland-et, a bécsi angol követség titkárát. Tisza további értesülésekért szintén Révészhez fordul, s a Révész dolgozatát egyenesen Lord Loftus angol követnek adja oda. Szintén ő tesz említést arról is, hogy Révész dolgozatát látta az angol lapokban. Vö.: RÉVÉSZ K. (1900), 56.

⁵⁴ Pl. Ballagi Mórnak névtelenül két füzetben megjelent a *Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik Oesterreichs. Von einem ungarischen Protestanten* című munkája (Hamburg, 1860). Ebben a szerző jó csoportosításban ismerteti a magyar ügyet, a legfőbb eseményeket, a történelmi és jogi érveket, de nem titkolja azt sem, hogy az egész kérdésnek tulajdonképpen politikai jelentősége van. „wie Religion und Staat überhaupt die beiden Beziehungen sind, nach denen sich ein seiner menschheitlichen Bestimmung bewusstes Volksleben gestaltet” (II. füzet. 35).

önálló szervezetként működött, nem kapcsolódott be egyenes módon a magyarországi küzdelembe, az egyházi vezetők azonban magánleveleik által is visszahatottak a közvélemény alakulására.

Példa erre Nagy Péter – aki 1866-tól erdélyi püspök lett – 1859. november 15-én Török Pálhoz intézett levele:

„Mitévők lesztek a pátenssel? Jutottatok-e már e részben megállapodásra? Vannak-e szétágazó nézetek, vagy pedig megteltetek szent lélekkel és vagytok egyenlő akarattal? Mit reméltek? Mitől féltek? Tudom, kéréseimet nem veszed csupa óciózusnak: értitek ti azt, hogy most Magyarországon van a sor megtenni Erdélyért, mit Erdély tett meg Magyarorszáért, midőn a vallásos pacifikációt kívívni segített, mert ha ti meg nem álltok, mi elhullunk, de ha ti lesztek védbástyaként előttünk, megettetek mi is megmaradunk. Minket ugyan még próbára sem tettek, mert előbb veletek akarnak készen lenni.”⁵⁵

1860. május 15-én a császár kénytelen volt felfüggeszteni a pátens végrehajtását.⁵⁶ A pátent a császár visszavonta ugyan, de a teljes felfüggesztésére csak hét év múlva, 1867-ben, Eötvös József minisztersége alatt került sor.⁵⁷ A protestáns patens kudarcával a bécsi kormány a központosító abszolutisztikus rendszerének első bukását szenvedte el Magyarországon. Ez további küzdelemre serkentette a szemben álló erőket. Az osztrák önkényuralom hátralevő évei aránylag nyugodtan teltek el az egyházra nézve. A vallási békét, toleranciát az 1861. április 8-án kibocsátott újabb protestáns pátens is biztosította (külön kiemelendő a 17. §).⁵⁸

⁵⁵ RL. Török Pál iratok C/93. 1609.

⁵⁶ ZOVÁNYI Jenő (1903): A Pátens visszavonásának körülményei, In: *Protestáns Szemle*. 1903. 465–469.; BUCSAY Mihály (1979): *Der Protetantismus in Ungarn*. Bécs. 93–95.; GOTTAS, Friedrich (1985): *Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie in: Die Habsburgermonarchie. IV. Die Konfessionen*. Bécs. 502–508.; POKOLY (1910), 498–503.

⁵⁷ KISS Áron (1904): *Török Pál élete*. Budapest. 162; ZSILINSZKY Mihály (szerk.) (1907): *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Kiadása. 725.

⁵⁸ A pátens teljes szövegét lásd: LOESCHE, Georg (1911): *Von der Toleranz zur Parität in Österreich 1781–1861*. Leipzig. 89–96.

Ez alatt az idő alatt a református egyházból mindössze 25 gyülekezet fogadta el a pátens által tervezett egyházalkotmányt. Az evangélikusoknak mintegy harmada tette később ugyanezt, főleg a szláv és német gyülekezetek. Ezek külön patentiális egyházkerületet szerveztek, amelynek Kuzmány Károly lett a szuperintendense.⁵⁹

Thun közoktatásügyi miniszter a pátens visszavonása után megpróbálta tervezetét az erdélyi egyházakra erőszakolni, és az 1860. július 20-án kelt 1377. sz. leiratában Lichtenstein herceget kérte, hogy mondjon véleményt, Erdélyben bevezethető lenne-e az 1859. szeptember 1-én közzétett pátens. Lichtenstein 1860. szeptember 24-i 2728. sz. válaszában aprólékosan ismerteti az erdélyi vallásügy történeti és jogi állását. Rámutat arra, hogy az erdélyi reformátusok vallásszabadsága olyan körülményesen van biztosítva,⁶⁰ hogy lehetetlenség rést találni egy oktrojálendő szervezeti forma keresztülvitelére. Tételeken tárgyalja a pátens egyes pontjait, és részletesen kimutatja, hogy az nemcsak formailag, hanem tartalmilag is ellentétben áll az erdélyi vallásügyi törvényekkel és az ezek által biztosított egyházi szervezettel. Kiemeli az erdélyi református házassági bíráskodás hátrányait és más egyéb bajokat is, de sem orvoslásukat nem segíti elő, sem pedig az állam és egyház közötti kapcsolat helyes közvetítésére mást, mint egy, a kultuszminisztérium mellett felállítandó főkonzisztóriumot ajánlani nem tud.⁶¹ E véleményt azonban Thun már nem olvashatta, mert közben az Októberi Diploma elmozdította őt rendszerével együtt a helyéről.⁶²

Albrecht főherceg, látva a pátens ügyének rossz kimenetelét, az 1859. december 29-i miniszteri tanácson azzal a javaslattal állt elő, hogy a magyarországi pátens alapelveit a koronataromány más protestáns egyházaiban kellene bevezetni, mert nagyon üdvösen ellensúlyozná a magyar „agitációt”. Erre a javaslatra Thun közzétette azt a szándékát, hogy hamarosan Erdélyben akarják bevezetni ugyanezt az egyházalkotmányt. Nádasdy helyeselte a tervet, de kérte, hogy előbb nyilatkozzék a kormány annak ismertté tétele érdekében. A császár úgy nyilatkozott, hogy ezt a lépést kész elfogadni.⁶³

⁵⁹ ZSILINSZKY (1907), 725–726.; GOTTAS (1985), 503.

⁶⁰ Elsősorban az Approbatákra, a Leopold-féle hitlevélre, az 1791. évi törvényhozásra hivatkozik.

⁶¹ Hg. Lichtenstein emlékirata D. Teutsch Frigyes közléséből. Ms.

⁶² POKOLY József (1904): *Az Erdélyi Református Egyház története*. Budapest. 209–210.; ZSILINSZKY (1907), 723–724.; RÉVÉSZ (1957), 63.; BIRÓ – BUCSAY (1995), 345.

⁶³ Ennek a tanácskozásnak a jegyzőkönyvét lásd: CSOHÁNY (1979), IV. fej. 46. jegyzetében.

A Lajtán túli tartományok szívesen fogadták ezt a megoldást, és az 1861. április 21-i rendelettel meg is alakult egy újabb evangélikus, potenciális egyházkerület Kuzmány Károly irányításával.⁶⁴ A református egyházból mindössze 25 gyülekezet fogadta el a pátens által javasolt egyházalkotmányt.

Összegzőként megállapítható, hogy Erdélyben más volt a helyzet, ott nem lelkesedtek volna érte a magyarok, és ha a magyarországi Pátens-harc idején Erdélyre is ki akarták volna terjeszteni a pátens, akkor Erdély is jobban bekapcsolódott volna a nemzeti ellenállásba.

Az erdélyi lutheránusok egyébként már az 1855-ben kiadott *Provisisches Vorschrift* alapján szervezték meg egyházukat,⁶⁵ az 1861. április 12-én tartott zsinaton pedig elfogadták a J. A. Zimmermann által kidolgozott *Provisorischen Bestimmungen* egyházi alkotmányt, az 1861. július 1-i zsinaton az új alkotmányt érvénybe léptették, és annak alapján választották meg a kerületi konzisztóriumot. Az ágostai hitvallásúak teljesen független egyházszervezettel rendelkeztek, és tíz esperességre tagolódtak. Az egyház legfelsőbb szervének a zsinatot fogadták el, amely 1861–1916 között huszonhatszor ülésezett. A testület irányítója a püspök volt, aki Nagyszebenben székelt. Az alkotmányra jellemző, hogy ugyanolyan mértékben konzisztoriális, mint zsinati rendszerű, és a paritás elve alapján vettek részt a laikusok és egyháziak a vezetésben.⁶⁶

Felhasznált irodalom:

- BALLAGI Géza (1892): A protestáns pátens és a sajtó, In: *Protestáns Szemle*. 1892. 1–52., 139–193.
BERZEVICZY Albert (1922): *Az abszolútizmus kora*. II. kötet. Budapest, Franklin-Társulat.
BIRÓ Sándor – BUCSAY Mihály (1995): *A magyar református egyház története*. Sárospatak.

⁶⁴ ZSILINSZKY (1907), 725–727.; GOTTAS (1985), 503.

⁶⁵ ZSILINSZKY (1907), 723.; D. TEUTSCH, Frigyes (é. n.): *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. II. 401.

⁶⁶ GOTTAS (1985), 508–509.; Binder: *Die Evangelische Kirche der Siebenbürger Sachsen von 1848–1918*. 13–21.; Folberth: *Minister Thun und die Siebenbürger Sachsen. Ungeschriebenes Kapitel der Geschichte des Protestantismus in Österreich*. 53.; ZSILINSZKY (1907), 687.

- CSOHÁNY János (1979a): *A Habsburg-önkényuralom változásai*, In: *Confessio*. 1979.
- (1979b): A magyarországi protestánsok abszolutizmuskori Bécsi kormányiratok tükrében, In: *Theológiai Tanulmányok, Új foliam*, 8. kötet. Budapest. 44–62.
- D. TEUTSCH, Frigyes (é. n.): *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. II.
- GOTTAS, Friedrich (1965): *Die Frage der Protestantismus in Ungarn in Ära des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenpatent vom 1. September 1859*. München.
- (1985): *Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie in: Die Habsburgermonarchie. IV. Die Konfessionen*. Bécs.
- KISS Áron (1904): *Török Pál élete*. Budapest.
- KUZMÁNY, Karl (1856): *Urkundenbuch zum österreichisch-evangelischen Kirchenrecht*. Bécs.
- LOESCHE, Georg (1902): *Geschichte des Protestantismus in Oesterreich*. Leipzig.
- (1911): *Von der Toleranz zur Parität in Österreich 1781–1861*. Leipzig.
- MISKOLCZY Ambrus (1859): *Ungarn in der Habsburger-Monarchie*. Bécs.
- PAYR Sándor (1908): *Mária Dorottya nádorasszony*. Budapest.
- Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL.)* 1859. 38–41.
- POKOLY József (1904): *Az Erdélyi Református Egyház története*. Budapest.
- (1910): *A protestantizmus hatása a magyar állami életre*. Budapest.
- RÉVÉSZ Imre (1957): *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RÉVÉSZ Kálmán (1900): *Révész Imre munkái a pátens korából (1859–1860)*. Budapest.
- SALACZ Gábor (1973): *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. München.
- SCHWARZ, Karl (1995): Zum Projekt einer protestantischen Reichskirche in der Habsburgermonarchie, In: *Österreichischer Osthefte*. 4. 439–454.
- SZATHMÁRI Judit (1999a): Török Pál útja a püspökséghez 1850–1860, In: *Fiatal Egyháztörténészek Kollokviuma*. Budapest.
- (1999b): A magyarországi protestáns egyházak az önkényuralom éveiben, In: Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolc.
- TÓTH Sámuel (1894): *A bécsi tanácskozás a magyarországi protestáns egyház szervezése ügyében 1855. május 17–június 19-ig*. Debrecen.
- VETŐ, Ludwig (1955): *Vom Aufbau der Kirche in Ungarn*. Hamburg.
- ZIMMERMANN, Franz (1926): *Das Ministerium Thun für die Evangelischen im Gesamtstaate Oesterreich 1849–1860*. Bécs.

- WALTER, Friedrich (1972): *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500–1955*. Bécs.
- WODKA, Josef (1959): *Kirche in Österreich*. Bécs.
- ZOVÁNYI Jenő (1903): A Pátens visszavonásának körülményei, In: *Protestáns Szemle*. 1903. 465–469.
- ZSILINSZKY Mihály (szerk.) (1907): *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Kiadása.